

Jan Tavernier

Godsbeelden in de Perzische periode (omstreeks 550-330 vóór Christus)

Het achaemenidische of Oud-Perzische rijk, de eerste echte supergrootmacht in de wereldgeschiedenis, spreekt nog bij veel mensen tot de verbeelding, niet het minst omdat het van groot belang geweest is in die wereldgeschiedenis, en omdat het zo'n grote invloed heeft uitgeoefend op de erdoor verenigde volkeren. Het past onzes inziens dan ook in het kader van deze uitgave kort in te gaan op hoe het nu precies zat met de visie van de Perzen op hun eigen goden. Het is vanzelfsprekend ook interessant een blik te werpen op de houding van de achaemenidische machthebbers tegenover de andere religies die er bestonden binnen de grenzen van hun immense rijk.

De Iraanse religie is geen monotheïstische religie. Men kan eigenlijk niet spreken van een Iraanse religie, want binnen de Oud-Iraanse wereld bestonden verschillende geloofsstromingen, waaronder het zoroastrianisme, de leer die werd verkondigd door Zarathustra, en die thans een van de oudste nog beoefende godsdiensten ter wereld is, de belangrijkste is. Naast het zoroastrianisme had je echter ook een oude West-Iraanse godenwereld. Bovendien ontstonden er ook binnen het zoroastrianisme 'ketterse' bewegingen, zoals het zurvanisme. De populariteit van het zoroastrianisme is mede te danken aan het feit dat het de niet-zoroastrische, 'heidense' godheden associeerde met een zoroastrische god of een zoroastrisch goddelijk wezen, waardoor voor 'heidenen' de overstap naar het zoroastrianisme heel wat minder bruusk werd. Zo hebben alle goden die hier besproken worden, een 'heidense' oorsprong. Alleen van de fravashi's is dit niet zeker.

Er zijn dus verscheidene goden en (half)goddelijke wezens te vinden in de Oud-Iraanse godsdienst. Hun vereerders hadden natuurlijk een bepaald beeld voor ogen wanneer ze zich wendden tot een van die goden, net zoals dat het geval is in andere religies. Iedere god heeft immers zijn eigen eigenschappen en karakteristieken.

In deze bijdrage zullen niet alle godheden of heilige wezens (yazata's) besproken worden, onder meer omdat ze niet allemaal even goed bekend zijn. We beperken ons hier tot de belangrijkste.

De verschillende goden en hun karakteristieken

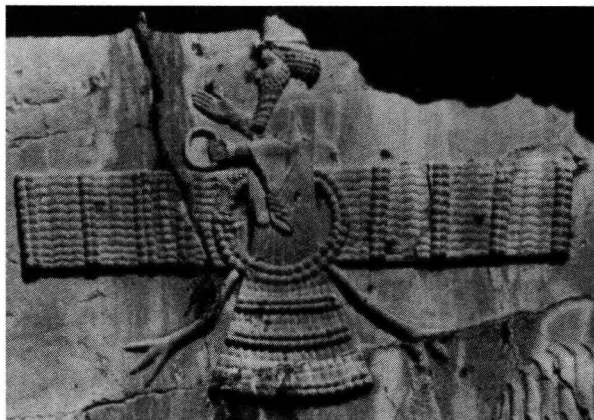
Ahuramazda

Ahuramazda ('Heer der wijsheid' of 'Wijze heer'), het Iraanse equivalent van het Oud-Indische Asura, was een Oud-Iraanse god die door Zarathustra tot oppergod werd verheven in diens nieuwe religieuze leer, het zoroastrianisme. Aangezien het zoroastrianisme de belangrijkste Iraanse religieuze beweging werd in de geschiedenis van pre-islamitisch Iran, mag duidelijk zijn dat Ahuramazda een uiterst belangrijke rol speelde in de Iraanse godsdienstgeschiedenis. Zo was hij de oppergod bij uitstek van ten minste sommige achaemenidische vorsten, en ook van de Sassanidische dynastie, die over Iran regeerde van 224 tot 642 na Christus.

De bronnen voor de geschiedenis van deze godheid tijdens de achaemenidische periode zijn tweeledig. Enerzijds is er de Avesta, waarin de leer van Zarathustra uiteengezet wordt, anderzijds zijn er de achaemenidische koninklijke inscripties, waarin de speciale relatie tussen de koning en Ahuramazda fijntjes wordt beschreven.

Ahuramazda is als god zeer welwillend, goed en wijs; hij wordt door Zarathustra gehuldigd met de volgende epitheta: 'die alles ziet', 'die ver ziet' en 'die niemand kan bedriegen'. Vooral echter wordt hij bestempeld als de ongeschapen God, die zelf een scheppende activiteit verricht en die de kosmische wet (Asja, Oud-Perzisch Arta) handhaaft. Deze taak was niet zo eenvoudig als men op het eerste gezicht zou kunnen denken. Ahuramazda had in het dualistische zoroastrianisme immers een tegenstander, Angra Mainyu, die de personificatie is van het kwade, en die de hel geschapen heeft. Ook dit wezen is ongeschapen. Volgens de avestische literatuur werd Ahuramazda de schepper om Angra Mainyu te overwinnen en zo een op alle gebied goed universum te bekomen.

Hoe verliep nu die schepping? Daar bestaan twee meningen over in de traditie. Volgens de eerste kon hij scheppen door zijn gedachte, maar in de tweede veronderstelling is zijn heilige geest, Spenta Mainyu, zijn instrument. De relatie tussen Ahuramazda en die

Gevleugelde zonnescijf (bron: E.F. Schmidt, Persepolis III. The Royal Tombs and Other Monuments [Oriental Institute Publications 70], Chicago 1970, plaat 42A).

heilige geest is al even complex als die tussen JHWH en de heilige Geest in het christendom. Er wordt zelfs beweerd dat de christelijke leer in zekere zin een erfgenaam is van het zoroastrianisme, althans op dat gebied. Spenta Mainyu is immers het actieve element via hetwelk Ahuramazda zijn schepping voltooit. Bovendien komt Ahuramazda via Spenta Mainyu naar de menselijke wereld om immanent te zijn in de wijze man.

De eerste scheppingsdaad van Ahuramazda was het uitzenden van zes Amesha Spenta's, heilige wezens die samen met de heilige geest de schepping in goede banen moesten leiden. Ook de relatie tussen deze wezens en Ahuramazda is van een gecompliceerde aard.

De scheppende activiteit van Ahuramazda komt ook expliciet tot uiting in de tweede categorie van bronnen betreffende Ahuramazda: de koninklijke inscripties van de achae-menidische vorsten. Veel van die inscripties beginnen op de volgende manier:

De grote god is Ahuramazda, die deze aarde geschapen heeft, die gindse hemel geschapen heeft, die de mens geschapen heeft, die voorspoed voor de mensen geschapen heeft, die Darius tot koning gemaakt heeft.

De inleiding van de onderste grafinscriptie van Darius I (521-486 vóór Christus) beschrijft zeer mooi de relatie tussen god en koning:

De grote god is Ahuramazda, die deze schoonheid geschapen heeft, zodat ze zichtbaar wordt, die voorspoed gegeven heeft aan de mensen, die wijsheid en fysieke bekwaamheid heeft laten neerkomen op koning Darius.

De klemtoon wordt gelegd op de schepping door Ahuramazda van al wat goed is (aarde, hemel, mensheid). Daarbij heeft hij vooral aandacht voor de koning, die hij met speciale vaardigheden en wijsheid begiftigt. Op die manier worden de macht en het gezag van de koning en zijn koningschap gelegitimeerd.

Op het einde van de vijfde eeuw vóór het begin van de jaartelling ontstond binnen het zoroastrianisme een 'ketterse' beweging, die het zurvanisme genoemd wordt. Volgens de aanhangers van die beweging was Ahuramazda nog wel een scheppende god, maar ondergeschikt aan Zurvan, 'de Tijd'. Bovendien was hij de ene helft van diens tweeling, met Angra Mainyu als zijn broer.

Ahuramazda wordt, zoals gebruikelijk in de Indo-Iraanse godsdiensten, beschreven in antropomorfe uitdrukkingen als 'de tong van uw mond', 'de hand waarmee je vasthoudt'. Nochtans zijn er geen vroeg-achae-menidische figuratieve voorstellingen bekend van Ahuramazda. Van de bekende gevleugelde zonnescijf met mannelijke figuur, waarvan men vroeger dacht dat het een voorstelling was van Ahuramazda, is eigenlijk niet zeker of deze nu Ahuramazda zelf afbeeldt of veeleer de *xvarenah*, een soort goddelijke gunst die op de koning neerdaalt. Waarschijnlijk begon het gebruik van figuratieve voorstellingen in de zoroastrische eredienst in de late vijfde eeuw in Klein-Azië.

Anahita

Anahita was de belangrijkste godin van het achae-menidische pantheon. De godheid zoals ze vereerd werd door de Achae-meniden, is eigenlijk het resultaat van een syncretisme tussen twee godinnen: de West-Iraanse Anahiti en de zoroastrische Anahita. Beider aspecten zullen nu kort besproken worden.

De oude West-Iraanse godin Anahiti (Grieks: Anaitis) was verbonden met de planeet Venus, en werd door Meden en Perzen vereerd vooraleer zij zich bekeerden tot het zoroastrianisme. Net zoals de cultus van andere Iraanse godheden, zoals Mithra en Tir, werd haar cultus sterk beïnvloed door die van een Mesopotamische godheid. In haar geval was dat Ishtar.

De zoroastrische Anahita verschijnt in de avestische literatuur als Aredvi Sura Anahita, 'de vochtige, sterke en onbevleete'. Haar eigenlijke naam is Harahvati, 'zij die rijk is aan wateren' (Oud-Indisch: Sarasvati), maar deze naam raakte al snel in onbruik ten voordele van de hierboven vermelde epitheta.

In de avestische literatuur is een volledige hymne aan deze watergodin gewijd, waarin ze voorgesteld

Anahita (rechts) op een reliëf (omstreeks 300 na Christus) in Naqsh-i Rostam, niet ver van Persepolis (bron: G. Hermann, Naqsh-i Rostam 5 and 8: Sasanian Reliefs attributed to Hormuzd II and Narseh [*Iranische Denkmäler* 8], Berlijn 1977, plaat 8)

wordt als een jonge, sterke vrouw, gehuld in beverhuiden, die een strijdswagen bestuurt die getrokken wordt door vier paarden. Deze paarden heten Wind, Regen, Wolken en IJzel. In haar hoedanigheid van watergodin werd ze ook vereerd als een schenkster van vruchtbaarheid, in al haar aspecten: het mannelijke zaad, de vrouwelijke schoot, de melk waarmee

kinderen gevoed worden, de dierlijke voortplanting, de goede oogst.

Een ander aspect van Anahita is haar wijsheid, en dit hoeft niet abnormaal te zijn, daar er in veel oude culturen een speciale relatie bestond tussen water en wijsheid. Aangezien ze zulk een wijsheid bezat, werd ze door de Iraanse priesters en hun leerlingen aan-

geroepen met het oog op het verkrijgen van meer kennis.

Minder evident voor Anahita als watergodin ten slotte is haar functie als schenkster van strijdwapens, wapens en huisraad enerzijds en als verantwoordelijke voor de overwinning in de strijd en de vernietiging van de vijand anderzijds. Deze aspecten zijn evenwel niet oorspronkelijk aan haar toegeschreven, maar veeleer het gevolg van een gedeeltelijke verwarring tussen de identiteiten van Anahita en Asji, de yazata (heilig wezen) van het Lot. Door de groeiende populariteit van Anahita werden bepaalde gebeden die normaliter tot Asji gericht werden, nu tot Anahita gericht.

Deze groei van haar populariteit wordt over het algemeen gesitueerd tijdens de regering van Darius II (423/422-405/404 vóór Christus), wanneer de zoroastrische godin Aredvi Sura Anahita geïdentificeerd werd met de oude West-Iraanse godin Anahiti. Op deze manier konden de achaemenidische koningen het oprukkende zoroastrianisme verzoenen met de oude West-Iraanse religie, waarin Anahiti een zeer populaire godheid was. Het mag dus duidelijk zijn dat deze identificatie door de achaemenidische vorsten gepropageerd werd. De eerste koning die publiekelijk blijk gaf van zijn devotie voor de 'nieuwe' Anahita, was Artaxerxes II (404/403-359/358 vóór Christus). Hij noemde haar in zijn inscripties, en liet cultusbeelden voor haar opstellen. Als gevolg van dit alles zijn er in haar hymne, die reeds eerder besproken is, enkele verzen opgenomen waarin ze niet meer beschreven wordt als de personificatie van een rivier, maar als een schitterend statisch wezen, dat rijkelijk gekleed gaat in een jurk en een met juwelen bezette mantel, met gouden schoenen en oorringen, halssnoer en een kroon. Geen enkele andere avestische godheid wordt zo beschreven.

Fravashi's

De fravashi's – volgens de traditie zijn ze met duizenden – zijn wezens die in de hogere luchtsfeer wonen, en die hun aanhangers helpen en beschermen. Toen Ahuramazda de wereld schiep, hielpen zij hem door die wereld te ordenen. Bovendien voeden zij de planten, en treden ze op als beschermers van ongeboren kinderen. Door sommige huidige zoroastrianen worden zij beschouwd als een soort Wal-kuren, gevleugelde vrouwelijke wezens die gewapend door de lucht vliegen, maar het is hoegenaamd niet zeker of dat ook zo is. Er is geen enkele figuratieve voorstelling van hen bekend.

Soms worden deze wezens, van wie het niet zeker is of ze wel pre-zoroastrijsch zijn, geïdentificeerd met

de *urvan*, de menselijke ziel die na de dood een schemerig bestaan leidde in de onderwereld, maar elk jaar één keer terugkwam naar zijn vroegere thuis tijdens het *Hamaspaspathmaedaya*-feest.

Hvar ('zon')

Hvar is de oorspronkelijke Oud-Iraanse zonnegod. Hij rijdt in een strijdswagen, getrokken door snelle paarden, en wordt soms het oog van Ahuramazda genoemd. Zijn prestige werd echter aangetast door dat van Mithra, die zich steeds meer profileerde als zonnegod.

Mah ('maan')

Mah is de maangod, die samen met de zon en de sterren één van de haltes vormde op de weg die de rechtschapen ziel aflegde naar het paradijs. Hij is een bode van de Amesha Spenta's. Zijn belangrijkste epitheton is 'het zaad van de stier hebbend'.

Mithra ('verdrag')

De god Mithra is een oude god, die reeds voorkomt in een spijkerschrifttekst uit de veertiende eeuw vóór het begin van de jaartelling, die zowel door de Indiërs als door de Iraniërs vereerd werd. Zijn oorspronkelijke bevoegdheid was het waken over verdragen, wat hem ook een positie als verantwoordelijke voor gerechtigheid opleverde.

In zijn hoedanigheid van rechter zat Mithra samen met twee heilige wezens het 'tribunaal' voor dat een oordeel moest vellen over de ziel, wanneer die in het hiernamaals aankwam. Volgens Herodotus geloofden de Perzen dat degene die tegen Mithra zondigde, melaatsheid kreeg.

Volgens de traditie volgde Mithra iedere dag de zon, waarbij hij het land overschouwde, onrecht bestraftte en het goede in stand hield. Daarbij werd hij, die geen slaap nodig had, geholpen door hemelse spionnen.

Hij had ook andere functies. Zo was hij een goddelijke held/strijder. Ten derde was hij een vuur- en zonnegod, en daardoor een concurrent van Hvar, de oorspronkelijke zonnegod. In die hoedanigheid werd Mithra trouwens gekoppeld aan de Mesopotamische zonnegod Shamash, wat er op zijn beurt voor zorgde dat zijn solaire aspect steeds meer ging overheersen. De eerste zekere getuigenissen van verering door de Achaemeniden zijn de koninklijke inscripties van Artaxerxes II, waarin Mithra verschijnt in een triade met Ahuramazda en Anahita. Het staat evenwel vast dat hij reeds vroeger populair was bij de bevolking, gelet op de talrijke persoonsnamen die naar zijn naam gevormd zijn.

Mithra als stierendoder, een zeer populair thema in de Mithra-cultus / links: reliëf uit de tempel van Mithra te Uruk, Mesopotamië (bron: H. Lenzen, XIV. Vorläufiger Bericht über die ... Ausgrabungen in Uruk-Warka, Berlin 1958, plaat 45a); rechts: reliëf uit Rome (bron: L. Campbell, 'Typology of Mithraic Tauroctones', in: Berytus 11 (1954) 1, plaat 1,2).

Zijn feest heette Mithrakana en vond plaats op de herfstequinox, wanneer de zon zijn jaarlijkse taak (het doen slagen van de oogst en het gezond houden van de kuddes) voltooid had. Zijn belangrijkste epitheton was 'weidse weiden bezittend'.

Mithra zou de succesvolste godheid worden uit de Iraanse religie. Zijn cultus verspreidde zich vanaf de vijfde eeuw voor Christus in snel tempo over het Perzische grondgebied, vanwaar ze dan de oversteek maakte naar Griekenland en Rome. In de eerste eeuwen van onze tijdrekening werd Mithra over het ganse grondgebied van het toenmalige Romeinse rijk – dus ook in onze contreien – vereerd.

Tir

Net als Anahita is Tir een oude West-Iraanse godheid die door de Meden en de Perzen vereerd werd vooraleer zij zich bekeerden tot het zoroastrianisme. Deze god (de betekenis van zijn naam is omstreden) bekleedde aanvankelijk een niet zo belangrijke plaats in het West-Iraanse pantheon, maar dat veranderde snel, vooral na zijn incorporatie in het orthodoxe zoroastrianisme. Hij was verbonden met de planeet Mercurius en met de komst van de regen. Later werd hij, door zijn identificatie met de Mesopotamische god Nabu, ook de god van de schrijfkunst.

Toen de Meden en de Perzen zich tot het zoroastrianisme bekeerden (waarschijnlijk tussen 459 en 331 vóór Christus), werd voor Tir hetzelfde procédé gebruikt als voor Anahita: hij werd geïdentificeerd met een goddelijk wezen uit het zoroastrianisme. In het geval van Tir was dat Tisjtrya, het wezen dat in het orthodoxe zoroastrianisme verbonden was met de ster Sirius en de komst van de regen.

In tegenstelling tot Ahuramazda, Anahita en Mithra

wordt Tir niet vermeld in de achaemenidische koninklijke inscripties. Zijn partner Tisjtrya is het onderwerp van een hymne in de Avesta. Daaruit mag men evenwel niet afleiden dat Tir slechts een onbeduidend godje was in het Iraanse pantheon. Het betekent alleen dat Tir niet de rang heeft bereikt van dynastieke god, iets waar de andere goden wel in slaagden. Hij was dus vooral een god uit de persoonlijke levenssfeer, en in die hoedanigheid was hij zeer populair. Dat blijkt uit het grote aantal persoonsnamen, geattesteerd in teksten uit de achaemenidische periode, die geconstrueerd zijn met zijn naam.

Vayu ('wind')

De godheid Vayu wordt geportretteerd als een strijder met een gouden uitrusting, die zowel minzame als schrikbaan-jagende aspecten heeft. Hij is werkzaam zowel in het domein van het goede als in dat van het kwade, en slechts een deel van hem is geschapen door de heilige geest Spenta Mainyu (zie boven).

De houding van de Achaemeniden tegenover andere religies binnen hun rijk

Binnen ons betoog over de visie van de Perzen op hun eigen godheden kan het ook interessant zijn een blik te werpen op de wijze waarop de Perzen zich verhielden tot de vele godsdiensten om hen heen. Zoals algemeen bekend was het Achaemeniden-rijk de enige territoriale grootmacht van het toenmalige Nabije Oosten. Terecht wordt het Achaemeniden-rijk in de koninklijke inscripties beschreven als *vispazana*, 'alle soorten (mensen) bevattend'. Een dergelijke omschrijving houdt evenwel in dat het Achaemeniden-rijk ook een staat was die 'alle soorten re-

ligies bevatte', en dat aspect maakt het interessant na te gaan hoe de Perzische koningen, die zelf uiteraard een Iraanse religie aanhingen, zich verhielden tegenover die verschillende niet-Iraanse religies in hun rijk. Enerzijds kreeg door de uitbreiding van het territorium de Iraanse cultus de kans om zich te verspreiden. Zo is er in Uruk in Babylonië een gebouw opgegraven waarvan men denkt dat het een Mithra-tempel is. Bovendien stimuleerde Artaxerxes II de cultus van Anahita door overal tempels voor haar op te richten.

Anderzijds stonden de achaemenidische heersers over het algemeen neutraal tegenover de andere godsdiensten, die gewoon verder beleden werden. Dit beeld duikt op met betrekking tot de verschillende regio's die door de Achaemeniden geannexeerd werden.

In de Cyrus-cilinder (zie het eind van het artikel) schetst Cyrus (559-529 vóór Christus) zijn machts-overname in Babylonië (539) in een Babylonisch cultureel-religieus decor, waarin geen enkel Perzisch element doorschemert. Nabonidus, de laatste koning van het neo-Babylonische rijk, had immers de toorn opgewekt van Marduk, de stadsgod van Babylon, om verschillende redenen. Zo vervulde hij zijn religieuze plichten tegenover Marduk niet meer, en verkoos hij in plaats daarvan de cultus van Sin, de maangod. Ook liet hij de andere stadsgoden (hun cultusbeelden) van Mesopotamië samenbrengen in Babylon. Om dit hem aangedane onrecht ongedaan te maken, koos Marduk Cyrus uit als nieuwe koning. Cyrus, die zich aldus een ideale legitimatie verschaftte voor zijn verovering van Babylonië, liet de verschillende stadsgoden van Mesopotamië terugbrengen naar hun eigen steden en tempels, iets wat trouwens door andere bronnen bevestigd wordt. Ook de opvolgers van Cyrus bleven, althans in religieus opzicht, welwillend tegenover de Mesopotamische godsdienst. Wel ambieerden ze steeds weer een grotere administratieve controle over de tempels en hun rijke inkomsten, wat wel eens tot conflicten leidde.

In de zojuist vermelde Cyrus-cilinder wordt ook verwezen naar het einde van de Babylonische ballingschap en de bouw van de joodse tempel te Jeruzalem. Daardoor wordt het verhaal uit Ezra historisch bevestigd, althans wat betreft de terugkeer naar Israël (zie de bijdragen van Rainer Albertz en Bob Becking). Ook de Egyptische religie werd gerespecteerd door de Perzische overheersers. Sommige Griekse historici (Herodotus, Diodorus Siculus, Strabo) beschrijven dat Cambyses zich in Egypte zwaar zou hebben misdragen tegenover de lokale godsdienst en de lokale clerus. Zo zou hij een Apis-stier, de Egypt-

tische heilige stier, hebben doodgestoken, en zou hij vele tempels en graven geschonden en geplunderd hebben. Contemporaine Egyptische bronnen hebben echter aangetoond dat daar niets van waar is. Cambyses (en later ook Darius I) betuigden hun respect voor de Apis-stier door hem, wanneer hij stierf, op een passende manier te laten begraven. Toen in 525 een Apis-stier stierf, werd hij op bevel van Cambyses begraven in een granieten sarcofaag. Ook de ontheiliging van Egyptische tempels en de plundering van graven door of in opdracht van Cambyses kan naar het rijk der fabelen worden verwezen. Een ander voorbeeld van het respect van de Perzische heersers voor de oude Egyptische religie is het feit dat Darius I een tempel bouwde voor Amon van Hibis in de Kharga-oase, en dat hij restauratiewerken beval aan de tempel van Neith te Saïs.

Verder zijn er uit Klein-Azië, het huidige Turkije, voorbeelden van religieuze welwillendheid aan de kant van de achaemenidische overheersers. Daar kregen priesters van een Apollo-tempel die een voor Cyrus gunstige profetie hadden uitgesproken, een hele reeks voorrechten.

Deze tolerante houding kan geen argument zijn om Cyrus en zijn opvolgers het verwijt te maken dat hij niet echt met zijn eigen Iraanse godsdienst begaan was. Hoogstwaarschijnlijk zijn de eerder genoemde voorbeelden het gevolg van een diplomatiek pragmatisme waardoor de Achaemeniden hun machts-overname in de veroverde gebieden konden legitimeren, en waardoor zij zichzelf aanvaardbaar maakten bij de bevolking van die gebieden, zodat deze niet in opstand zou komen.

Literatuur

- M. Boyce, *A history of Zoroastrianism*, deel 2: Under the Achaemenians (HdO 1/8/1/2/2A), Leiden 1982.
- M.A. Dandamayev en V.G. Lukonin, *The Culture and Social Institutions of Ancient Iran*, Cambridge 1989.
- M. Schwartz, 'The Religion of Achaemenian Iran', in: I. Gershevitch (redactie), *Cambridge History of Iran*, deel 2, Cambridge 1985, 664-697.

De Cyrus-cilinder is, zoals de naam het zegt, een cilinder, waarop een inscriptie staat van Cyrus II de Grote. De volledige tekst is in het Nederlands vertaald en commentarieerd door J. Tavernier, "'Zonder slag of stoot': de verovering van Babylonië door Cyrus II de Grote (539 v. Chr.)", in: *Zij schreven Geschiedenis. Historische documenten uit het Oude Nabije Oosten (2500-100 v. Chr.)* (Mededelingen en Verhandelingen van het Voor-Aziatisch/Egyptisch Genootschap 'Ex Oriente Lux' 33), Leiden/Leuven 2003, 361-372. ■